

ریخت‌شناسی صراحی‌های شیشه‌ای ایران در سده‌های ۵ و ۶ ه.ق.

معصومه زمانی سعدآبادی^۱، فرناز شمیلی^{۲*}، حمیده حرمتی^۳

^۱ کارشناس ارشد رشته پژوهش هنر، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

^۲ استادیار، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

^۳ استادیار، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۳/۱۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۸/۷/۳)

چکیده

دوره سلجوقی یکی از مهم‌ترین دوران شکوفایی هنر اسلامی سده‌های ۵ و ۶ ه.ق ایران در خصوص هنر شیشه است که از آن جمله می‌توان به صراحی‌ها به‌عنوان یکی از پرکاربردترین ظروف شیشه‌ای اشاره کرد. مطالعه بر روی فرم و تزیینات این آثار شیشه‌ای می‌تواند رهیافتی در مطالعه هنر شیشه سلجوقی باشد. این پژوهش برآن است تا با بررسی فرم و ریخت صراحی‌ها از منظر ریخت‌شناسی که یکی از رویکردهای رایج معاصر در حوزه نقد ادبی و از زیر شاخه‌های ساختارگرایی است بپردازد. بدین منظور در جستجوی یافتن پاسخ این پرسش اساسی که "صراحی‌های شیشه‌ای سده‌های ۵ و ۶ ه.ق ایران به لحاظ عناصر فرمی ثابت (مخزن و گردن) و متغیر (تزیینات) دارای چه ویژگی‌های بصری بوده‌اند؟" به جمع‌آوری نمونه‌ها، طبقه‌بندی و بررسی آن‌ها اقدام شده است. این پژوهش بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی-تحلیلی شکل گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که فرم مخزن در سه حالت کلی اشکی، شلجمی و گوشتکوبی ساخته شده و بیشترین حجم تزیینات را دارا می‌باشند. تزیینات این قسمت در دو بخش انتزاعی و شمایی-انتزاعی قابل پیگیری است. فرم گردن نیز به صورت استوانه‌ای بلند و باریک ساخته شده که اغلب فاقد تزیینات بوده و شامل نوار افزوده و گاهی دارای لبه می‌باشد.

واژه‌های کلیدی

ریخت‌شناسی، صراحی شیشه‌ای، دوره سلجوقی، فرم و تزیینات.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۴۴۱۶۱۶۲۰، شماره: ۰۴۱۳-۵۴۱۹۷۰۰، E-mail: f.shamili@tabriziau.ac.ir

مقدمه

هراثر نظامی است پوشیده از روابط که برای درک و دریافت روابط میان اجزای آن نظام می‌بایست به بررسی اجزای متشکل اثر پرداخت. از نظرگاه وی روش ساختارگرایانه را می‌توان در هر موضوع دیگری به کار بست. در همین راستا بخشی از آثار شیشه‌ای متعلق به دوره اسلامی از منظر ریخت‌شناسی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. از دلایل اتخاذ این رویکرد تأکید به فرم در نسبت با مضمون، در آثار شیشه‌ای است. از این رو این مقاله با این پرسش که صراحی‌های شیشه‌ای سده ۵ و ۶ ه.ق دارای چه ویژگی‌های بصری بوده و از نظر نوع فرم و تزیینات به کاررفته در آن‌ها به چه صورت قابل دسته‌بندی و مطالعه می‌باشند ۵۵ اثر از صراحی‌های یافت‌شده از این دوره را مورد بررسی قرار می‌دهد.

شناخت فرم و تحلیل ساختار آثار هنری یکی از روش‌های رایج در مطالعات هنری است. فرمالیسم به‌عنوان یکی از روش‌های تبیین هنری رویکردی است که در اغلب موارد عناصر تشکیل‌دهنده اثر را مورد مطالعه قرار می‌دهد و به بررسی شکل، فرم و ساختار کلی اجزا، نقوش و تزیینات می‌پردازد. بررسی فرم و ریخت آثار تحت عنوان "ریخت‌شناسی" اصطلاحی است که ولادیمیر پراپ^۱ برای نخستین بار آن را بیان و اثبات کرد. اصطلاح پراپ در شناخت فرم آثار یکی از رویکردهای رایج معاصر در حوزه نقد ادبی و از زیر شاخه‌های ساختارگرایی است. وی به بررسی آثار براساس اجزای سازنده آن تأکید دارد و معتقد است که ساختار یک اثر براساس اجزای تشکیل‌دهنده آن و مناسبات میان آن اجزا صورت می‌پذیرد. در نظر وی ساختار

پیشینه تحقیق

تحلیل ریخت‌شناسی آثار در حوزه ادبیات موضوع تازه‌ای نیست اما در حوزه مطالعات هنری تحقیق جامعی که آثار شیشه‌ای را از منظر ریخت‌شناسی موضوع کاوش قرار دهد و نیز پژوهش مستقلی که صراحی‌های شیشه‌ای را از نظر ریخت، شکل، فرم و تزیینات بررسی نماید مشاهده نگردید.

معطوفی، اسدالله (۱۳۹۳)، در کتاب "سفال و شیشه شهرتاریخی گرگان" به بررسی ویژگی‌های شیشه گرگان مشتمل از تنگ‌ها، قندیل‌ها، صراحی و گلدان‌های شیشه‌ای پرداخته است. علی اکبرزاده کرد مهینی، هلن (۱۳۷۳)، در کتابی با عنوان "شیشه مجموعه مرز بازرگان" پیدایش صنعت شیشه‌گری، تاریخچه مختصری از شیشه‌گری بعد از اسلام و روش‌های ساخت آن را بیان و همچنین چندین اثر شیشه‌ای را با ذکر محل و قرن پیدایش آن‌ها معرفی کرده است. گلدشتاین، سیدنی‌ام (۱۳۸۷)، در کتاب "کارهای شیشه" جلد دهم از مجموعه هنرهای اسلامی گردآوری ناصر خلیلی، پس از تعریف این هنر، آثار شیشه‌ای مناطق مختلف را مورد بررسی و واکاوی قرار داده و از لحاظ تکنیک ساخت، نقوش و رنگ آن‌ها را تحلیل نموده است. آرتر آپم پوپ (۱۳۹۰)، در کتاب "سیری در هنر ایران" جلد پانزدهم؛ پیوست‌ها و تعلیقات، به بررسی صنعت شیشه‌گری سده‌های نخستین اسلام در ایران و مصر و سوریه تا حمله مغول و بعد از آن در دوران

سلسله‌های صفویه و زند و قاجار به اختصار پرداخته است. در مقاله‌هایی با عنوان ریخت‌شناسی می‌توان به "ریخت‌شناسی داستان لیلی و مجنون جامی براساس نظریه پراپ" نوشته سعید زهره‌وند و مرضیه مسعودی (۱۳۹۳)، "تحلیل ریخت‌شناسی داستان سیاوش براساس نظریه ولادیمیر پراپ" نوشته ابراهیم استاجی و سعید رمشکی (۱۳۹۲)، "ساختار داستان‌های شیخ اشراق براساس الگوی ولادیمیر پراپ" نوشته محمدعلی آتش‌سودا و سمیرا صادقی (۱۳۹۱) و دیگر مقالات در این حوزه اشاره داشت که به بحث در مورد ریخت‌شناسی و نظریه پراپ پرداخته‌اند.

روش تحقیق

روش تحقیق، گردآوری منابع و جامعه آماری: در این پژوهش گردآوری داده‌ها و تصاویر از طریق منابع کتابخانه‌ای و اسناد مکتوب بوده و تجزیه و تحلیل آن‌ها به روش توصیفی-تحلیلی انجام یافته است. از مطالعه منابع و اسناد معتبر تاریخی بطور کلی ۵۵ اثر از صراحی‌های شیشه‌ای ایران در سده‌های ۵ و ۶ ه.ق شناسایی و تصاویر آن‌ها جمع‌آوری گردید. کلیه آثار مزبور مورد مطالعه، تقسیم‌بندی و تحلیل بصری قرار گرفته و در نتیجه‌گیری نهایی بررسی شدند اگرچه از میان کلیه آثار تعداد محدودی از آن‌ها به دلیل محدودیت حجم مقاله در جداول گنجانده شدند. نمونه‌های مطرح‌شده براساس فرم مخزن و نقوش بر روی آن‌ها به صورت تصادفی از میان آثار مشابه انتخاب گردید.

۱- بحث نظری

۱-۱- ریخت‌شناسی

ریخت‌شناسی دانشی در حوزه مطالعات ادبی است که ابتدا در حوزه ادبیات و زبان‌شناسی توسط ولادیمیر پراپ-مردم‌شناس روس- مطرح شده و هم‌اکنون در سایر عرصه‌ها از جمله در مطالعات هنری کاربرد دارد. با اینکه پراپ فرمالیست نبود اما روش کار او بسیار تحت تأثیر فرمالیست‌ها بوده و همچنین نظریه وی در ساختارگرایی از اهمیت بسزایی برخوردار است (ریمامکاریک، ۱۳۸۳، ۲۰۱). در یک تعریف نسبتاً جامع فرمالیسم به مفهوم کشف، شرح و بسط صورت در آثار هنری است که بر استقلال اثر بدون پرداختن به مسائلی نظیر زندگی هنرمند، روزگار او، شرایط تاریخی، سیاسی و اجتماعی می‌پردازد. باید توجه داشت که فرمالیست‌ها از ابتدا به این نام خوانده نشده‌اند بلکه این عنوان از سوی مخالفانشان بر ایشان نهاده شد که مورد پسند بانیان این نقد نبوده است. چنانچه آیخن‌بام^۲ یکی از معروف‌ترین چهره‌های فرمالیسم در یکی از نخستین پژوهش‌هایش نوشته است: ما را فرمالیسم می‌خوانند در حالیکه درست‌تر بود از ریخت‌شناسی استفاده می‌کردند. وی همچنین سال‌ها بعد نوشت:

ساده در ساخت یا تجارت آبدیگانه فعال بوده‌اند (شیشه‌گر، ۱۳۸۲، ۲۴). در سده ۵ و ۶ ه.ق یعنی عصر سلجوقیان زیبایی، تنوع و تکنیک صنعت و تولیدات شیشه به اوج خود رسید. صراحی‌های گردن باریک و بلند با بدنه‌های برآمده مزین به نقوش مختلف لانه‌زنبوری، گل و برگ، هندسی و حیوانی، جام‌های شیشه‌ای، انواع تنگ‌های دسته‌دار، گلاب‌پاش، قندیل‌های شیشه‌ای و ... نشانه‌هایی از پیشرفت صنعت شیشه‌گری در دوران سلجوقی است (معطوفی، ۱۳۹۳، ۱۷۲). آبخوری‌های بزرگ و کوچک با انواع تزئینات نقاشی شده و نوشته‌دار که اکثراً به خط کوفی تزئینی در بیان و خواست یمن و برکت برای دارنده و مصرف‌کننده ظرف است و نورگیرهای ساده یا نقش‌دار نشانه‌ای از پیشرفت هنر شیشه‌گری در دوران سلجوقی است که از شهرتی جهانی برخوردارند و در اکثر موزه‌های بزرگ جهان قسمت اعظمی را به خود اختصاص داده‌اند. حفريات مناطق ری، گرگان و نیشابور این ادعا را ثابت می‌کند (تجویدی، ۱۳۸۶، ۷۱).

۲- بحث اصلی

۲-۱- صراحی‌های دوره سلجوقی

صراحی‌های شیشه‌ای از میان تنگ‌های بدون دسته یکی از مهم‌ترین فرم‌های کار شده در حوزه شیشه‌گری می‌باشد که احتمالاً از فرم بط گرفته شده است و آن را بط می، بط باده، بط شراب و بط صهبا نیز گفته‌اند. ظروف شیشه‌ای صراحی برای مجالس شراب‌نوشی به کار گرفته می‌شد (معطوفی، ۱۳۹۳، ۸۰). "صراحی قسمتی از ظروف شیشه است که شکمی نه بزرگ و نه کوچک و گلوگاهی تنگ و دراز دارد که در آن شراب یا مسکری دیگر کنند و در مجلس آورند و از آن در پیاله و جام و قدح ریزند" (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱۴۹۰۶). ارتفاع این صراحی‌ها تقریباً ۲۲ سانتی‌متر بوده و اغلب حباب‌های ریز و پراکنده روی بدنه آن‌ها به چشم می‌خورد. همچنین رنگ این شیشه‌ها اکثراً شفاف و نیمه شفاف بوده و فام‌های رنگی غالب آن عبارتند از: آبی پررنگ، آبی لاجوردی، سبز، زرد، حنایی و قهوه‌ای که به علت هوازگی، هارمونی رنگ روی این ظروف ایجاد شده که گاهی تشخیص رنگ زمینه را دشوار کرده است. استفاده از صراحی‌های شیشه‌ای گذشته از زیبایی، به دلیل انعکاس رنگ شراب از بدنه شفاف آن نیز بوده است. چنانکه بارها این مضمون در اشعار شاعران ادب فارسی منعکس شده است. از دیگر عناصر فرمی صراحی که از مؤلفه‌های مضمون‌ساز ادب فارسی است می‌توان به گلوگاه صراحی اشاره کرد که صدای ریختن شراب از آن به نقش تصاویری جذاب در دنیای خیال شاعران منجر گشته است چنانکه نظامی می‌گوید:

صراحی چون خروسی ساز کرده

خروسی کو بوقت آواز کرده

و یا در بیتی منسوب به عبدالواسع جبلی آمده است:

اشتر صراحی گردنا دانم چه خواهی کردنا

با پنبه بازی می‌کنی گردن درازی می‌کنی
از میان صراحی‌های شیشه‌ای دوره سلجوقی ۵۵ اثر در واکاوی‌های نگارنده رؤیت گردید که در این مقاله به بررسی فرمی و ریخت آن‌ها پرداخته می‌شود.

فرمالیسم‌ها آشنایان به ویژگی‌های اثر هستند (احمدی، ۱۳۸۰، ۴۲). فرمالیسم به‌عنوان یک مکتب نظری ریشه در قرن نوزدهم میلادی اروپا دارد که با نظریه‌های چهره‌های شاخص این مکتب همچون وسلوفسکی^۱، شکلوفسکی^۲، اسکافتیمف^۳، آیخن بام و پراپ در روسیه به ثمر رسید (Gilet, 1998). این نقد به‌رغم میراثی که از ارسطو تا به امروز به‌جامانده، تقریباً از کاری که ولادیمیر پراپ روی حکایت پریان انجام داد شروع شده است (اسکولز، ۱۳۸۳، ۹۱). پراپ در این زمینه می‌نویسد: "واژه ریخت‌شناسی یعنی بررسی و شناخت ریخت‌ها در گیاه‌شناسی... یعنی بررسی و شناخت اجزای تشکیل‌دهنده گیاه و ارتباط آن‌ها با یکدیگر و با کل گیاه و به عبارت دیگر ریخت‌شناسی در این‌جا به معنی ساختمان گیاه است" (پراپ، ۱۳۸۶، ۱۷). یعنی از نظرگاه وی بررسی فرم آثار به همان اندازه از اهمیت برخوردار است که ریخت‌شناسی شکل موجودات. موارد مورد مطالعه ریخت‌شناسی، اجزای سازنده آثار و روابط آن‌ها با یکدیگر و با کل ساختار است که تعیین و شناخت واحدهای ساختاری و ترکیب آن‌ها را می‌طلبد (مدرسی، ۱۳۹۰، ۲۳۴). پراپ نخستین گام در تحقق فرضیه خویش را شناخت و تعیین عناصر ثابت و متغیر دانست. عناصر ثابت عناصری هستند که پیوسته وجود دارند و تغییر نمی‌کنند اما عناصر متغیر به صورت‌های مختلف ظاهر شده و سبب تنوع می‌شوند (پارسا و صلواتی، ۱۳۸۹، ۵۶). از آن‌جا که وی مطالعات ریخت‌شناسی صحیح را مستلزم هرگونه مطالعات در حوزه بررسی تاریخی و تطبیقی می‌داند (خدیش، ۱۳۹۱، ۵۹). باید اذعان کرد که مطالعات فرم‌شناسی مربوط به آثار هر دوره می‌تواند گام بزرگی در بررسی سیر تطور و تحول تاریخی فرم و تزئینات در حوزه آثار هنری باشد. اندیشه اصلی مبحث ریخت‌شناسی در حقیقت بر این اساس مبتنی است که کثرت و تکرار بیش از اندازه جزئیات (اعم از اثر ادبی و هنری) قابل تقلیل به یک طرح واحد است. طرحی که عناصر آن همیشه ثابت بوده و همواره با نظم خاصی قابل رؤیت هستند (پراپ، ۱۳۹۷، ۲۵). با توجه به اینکه اساس نقد در هنر با هر رویکردی معطوف به فرم اثر هنری است لذا به مدد این رویکرد می‌توان به تصویری کلی از ریخت آثار دست یافت و بدین ترتیب آن‌ها را مورد بررسی و تدقیق قرار داد.

۲-۱- هنر دوره سلجوقی (سده ۵ و ۶ ه.ق)

یکی از دوره‌های شکوفایی هنر ایران، دوران سلجوقی در سده‌های ۵ و ۶ ه.ق است. دوره‌ای که هنرهای گوناگون پس از ظهور اسلام رشد کرده و مراحل تحول و تطور خود را گذرانند. در این دوره به دلیل حمایتی که از جانب سلاطین در موضوع هنر ابراز گردید، پیشرفت‌های فراوانی در زمینه‌های هنری حاصل شده است.

ورود سلجوقیان به ایران در سده پنجم هجری از سویی توسعه روز افزون هنر ایران را در سده‌های بعد رقم زد و از سوی دیگر باعث ترقی انواع هنرها از جمله شیشه‌سازی گردید؛ زیرا در این دوران صنعتگران و هنرمندان به شیوه‌های جدید در ساخت و تزئین آبدیگانه روی آورده و استفاده از قالب‌های گوناگون نقوش برجسته و فرورفته در شیشه را رواج دادند (بازورث و دیگران، ۱۳۸۰، ۱۵۸). گزارش‌های باستان‌شناسی عنوان می‌کند که شهرهای نیشابور و گرگان و ری و

۲-۲- تحلیل فرم: مخزن، گردن، دهانه و پایه

فرم یکی از مؤلفه‌های اثر هنری است به گونه‌ای که می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین مفاهیم پایه‌ای مطالعات هنری در نظر گرفت. در بررسی فرمی صراحی‌ها، دو قسمت عمده که در حقیقت بخش ثابت فرم‌های صراحی را تشکیل می‌دهند شامل مخزن و گردن است که در ذیل به به بررسی مشروح آن‌ها پرداخته می‌شود.

مخزن قسمت اصلی صراحی است، منظور از مخزن در این بخش همان قسمت بطن یا شکم است که شراب و مسکرات را در آن ریزند. این قسمت بنابر کارکرد اصلی آن یعنی ذخیره حجم مایعات ریخته‌شده در آن در سه دسته کلی قابل تقسیم‌بندی است. این سه نوع براساس صورت ظاهری نام‌گذاری شده‌اند که عبارتند از؛ اشکی، شلجمی، گوشتکوبی. شایان ذکر است که در برخی از صراحی‌های مورد مطالعه این فرم‌ها به صورت تلفیقی نیز به کار رفته‌اند. فرم اشکی در مقایسه با دیگر فرم‌ها از پهنایی عریض‌تر در قاعده نسبت به قسمت‌های بالایی برخوردار است و به همین دلیل ایستایی خوبی در مقایسه با دو نوع دیگر دارد. فرم شلجمی عموماً خود به شکل بیضی سه‌بُعدی رؤیت می‌شود که به چهار دسته شلجمی ساده، کروی، زاویه‌دار و ایستاده تقسیم می‌شوند. در این فرم - در همه موارد مورد بررسی - از یک پایه‌ی زیرین برای ایستایی بهتر استفاده شده است. فرم گوشتکوبی آخرین فرم از فرم‌های موجود در صراحی‌های سلجوقی است. ویژگی متمایز این فرم برخورداری از پایه‌ی باریک‌تر در مقایسه با قسمت بالای مخزن است به عبارت دیگر قسمت بالایی مخزن پهن‌تر از قسمت پایه‌ای آن است.

از میان فرم‌های عنوان‌شده بیشترین تعداد از آن فرم گوشتکوبی است که به تعداد ۲۹ عدد می‌باشد. فرم شلجمی با تعداد ۲۴ عدد و

جدول ۱- انواع فرم صراحی و ترسیم خطی بدنه آن.

بعد از آن فرم اشکی با تعداد ۲ عدد در ردیف‌های بعدی قرار می‌گیرند. در بررسی فرمی صراحی‌ها، بخش دوم متعلق به گردن و گلوگاه است. گردن قسمت بالایی صراحی می‌باشد که به شکل استوانه‌ای باریک و بلند که خود یاد آور تصویر گردن آدمی است، به بدنه اصلی صراحی متصل شده است. در ساخت گردن و گلوگاه معمولاً اندازه‌ای معادل یک و نیم برابر اندازه بدنه در نظر گرفته شده است اگرچه در دو مورد (تصاویر ۱ و ۲) این اندازه به دو برابر رسیده است. استوانه متعلق به گردن صراحی‌ها در همه موارد مورد بررسی به استثنای یک مورد از ساختاری مستقیم و عمودی برخوردار بودند. در صراحی (تصویر ۲) گردن به یک سمت مایل گردیده است. ریخت ظاهری این دهانه گردن‌ها به دو دسته لبه‌دار و بدون لبه تقسیم می‌شود. در گردن‌های لبه‌دار، دهانه صراحی‌ها عموماً به شکل استوانه‌ای کوتاه با قاعده‌ای پهن‌تر از انتهای گردن، به گردن افزوده شده و در گردن‌های فاقد لبه چنین فرمی در انتهای گردن وجود ندارد.

در محل اتصال گردن به مخزن صراحی‌ها معمولاً نوار افزوده‌ای به‌عنوان بخشی از گردن قرار می‌گیرد که محلی برای قرار گرفتن

تصویر ۲- صراحی شلجمی ساده. مأخذ: (Carboni & Whitehouse, 2001: 92)

تصویر ۱- صراحی شلجمی - کروی. مأخذ: (گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۴۸)

فرم مخزن: شلجمی ساده	فرم مخزن: شلجمی - زاویه‌دار	فرم مخزن: شلجمی - کروی	فرم مخزن: اشکی
<p>مأخذ: (گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۳۶)</p>	<p>مأخذ: (Carboni, 2001, 177)</p>	<p>مأخذ: (علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۷۳، ۱۲۷)</p>	<p>مأخذ: (گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۲۵)</p>
فرم مخزن: گوشتکوبی	فرم مخزن: گوشتکوبی	فرم مخزن: اشکی	فرم مخزن: اشکی
<p>مأخذ: (علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۷۳، ۱۲۴)</p>	<p>مأخذ: (Carboni & Whitehouse, 2001, 95)</p>	<p>مأخذ: (گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۵۳)</p>	<p>مأخذ: (علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۷۳، ۱۳۶)</p>

در بررسی تزیینات صراحی‌ها همچون تحلیل فرم بدنه بحث براساس دو بخش مخزن و گردن ارائه می‌گردد. در بررسی تزیینات صراحی‌های دوره سلجوقی می‌توان این اصل را بیان کرد که بخش بدنه بیشترین زمینه را برای ارائه تزیینات هنری از سوی هنرمند شیشه‌گر داشته است. تزیینات بدنه را می‌توان در دو گروه مورد بررسی قرار داد: شمایی، انتزاعی. تزیینات شمایی که خود در دو دسته شمایی- انتزاعی و شمایی- طبیعت‌گرایانه قابل بررسی است که در این بحث به شمایی- انتزاعی محدود می‌شود. تزیینات صراحی‌های مورد بررسی در این مقاله در دو گروه شمایی- انتزاعی شامل نقوش گیاهی، جانوری و انسانی و انتزاعی محض متشکل از نقوش هندسی، غیرهندسی و نوشتاری تقسیم‌بندی شده است. در این

انگشتان به هنگام ریختن شراب است. نوار افزوده یا به صورت دورانی در قسمتی از دور گردن پیچیده شده و یا به صورت یک نوار در محل اتصال گردن به بدنه قرار گرفته است که این نوع از نوار افزوده گاهی ساده و گاه با ابزار شکل یافته است. البته این قسمت - نوار افزوده- در ۴۵ مورد مشاهده گردید و ۱۰ مورد از صراحی‌ها فاقد این بخش هستند. همچنین در رابطه با ریخت‌شناسی پایه صراحی‌ها باید گفت؛ از میان صراحی‌های مورد مطالعه در نوع صراحی‌های شلجمی، پایه‌ای ساده به فرم دایره جهت ایستایی و تعادل این نوع صراحی اعمال شده است و در دیگر انواع آن پایه مشاهده نمی‌شود.

۲-۳- تزیینات بدنه

جدول ۲- تزیینات شمایی- انتزاعی صراحی‌های شیشه‌ای و ترسیم خطی آن.

تزیینات شمایی انتزاعی گیاهی	تصویر ۱		تزیینات شمایی انتزاعی گیاهی	تصویر ۳		تزیینات شمایی انتزاعی حیوانی	تصویر ۵		تزیینات شمایی انتزاعی حیوانی	تصویر ۷										
	ماخذ	تصویر ۲		ماخذ	تصویر ۴		ماخذ	تصویر ۶		ماخذ	تصویر ۸									
تزیین شمایی - انتزاعی گیاهی بر یک نخل در هشت قاب روی مخزن صراحی اعمال شده است.			نقش گیاهی گل چند پر به شکل بیضی که درون گل چنبر بزرگ قرار گرفته و در پایین مخزن فرم‌های بیضی‌وار تکرار شدند.			تزیین با نقوش گیاهی پیچک. در قسمت بالای صراحی پیچک‌های بزرگتر و خلاف جهت حرکت عقربه‌های ساعت و در قسمت پایینی پیچک‌های کوچکتر جهت حرکت عقربه ساعت اعمال شده است.			حجم سر اسب و دایره‌های هندسی نور تا دور مخزن صراحی مشاهده می‌شود. درون هر یک از دایره‌ها با خمیر شیشه فیروزه‌ای رنگ به صورت نامنظم قطعه گذاری شده است.			نقوش حیوانی برنده رو به روی یکدیگر قرار گرفته و خطوط منحنی پرکننده روی صراحی وجود دارد. همچنین گردن با خطوط مستقیم و مورب تزیین شده است.			نقش شمایی- انتزاعی طاووس در میان نقش هندسی دایره اعمال شده است که مابین هر یک از دایره‌ها ستونی نقش شده است.			نقش شمایی- انتزاعی چهار طاووس با دم پهن. درون شکل‌های دایره‌وار دور مخزن مشاهده می‌گردد.		
تزیینات شمایی - انتزاعی گیاهی بر یک نخل در هشت قاب روی مخزن صراحی اعمال شده است.	(گلستان، ۱۱۳: ۱۵۰)	تصویر ۲	(Carboni & Whitehouse, 2001: 9)	تصویر ۴	(Carboni & Whitehouse, 2001: 1, 0)	تصویر ۶	(Carboni & Whitehouse, 2001: ۱۱۳, ۱۵۸)	تصویر ۵	(گلستان، ۱۱۳: ۱۵۱)	تصویر ۷	(گلستان، ۱۱۳: ۱۵۱)									

نقوش انسانی: در صراحی‌های دوره سلجوقی برای مطالعه نقوش انسانی موردی یافت نشد.

۲-۳-۲- تزئینات انتزاعی محض

نقوش هندسی: از جمله تزئینات پرتکرار در صراحی‌ها نقوش هندسی است که در نظر هنرمند شیشه‌گر مقبولیت داشته است. این نقوش گاهی اشکال هندسی و گاه ترکیب متنابویی از یک شکل هندسی است. از جمله نقوش هندسی با بسامد بالا در بررسی تزئینات صراحی‌ها، نقش کندوی عسل می‌باشد که از تکرار و تناوب چند ضلعی‌ها کنار هم ایجاد شده است.

نقوش غیرهندسی: شامل خطوطی است که از نظم خاصی پیروی نمی‌کنند. روی بدنه صراحی‌ها از این نوع نقوش به‌عنوان پرنکننده بدنه به چشم می‌خورد.

نقوش نوشتاری: شامل کتیبه‌های خوشنویسی، عموماً قابل خواندن و به خط کوفی بوده و حاوی مضمون دعای خیر و برکت برای صاحب ظروف می‌باشد. از این تزئین می‌توان به کتیبه نوشتاری «و لصاحبه

نوشتار ۵۵ عدد از صراحی‌های شیشه‌ای مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است که بنا بر تعداد بالای آن، با در نظر گرفتن تکرار و مشابهت نقوش چند نمونه برای هر یک از تزئینات ارائه می‌گردد.

۲-۳-۱- تزئینات شماییلی - انتزاعی

نقوش گیاهی: در بررسی نقوش گیاهی و تزئینات صراحی‌ها بیشترین موارد در دو دسته گل و برگ مشاهده گردید که به صورت گل چند پر یا خوشه‌ای پیرامون نقوش هندسی به کار برده شده‌اند. همچنین یکی دیگر از نقوش به کاررفته در صراحی‌ها پیچک‌هایی است که به دور بدنه پیچیده شده‌اند (تصویر ۴). نقوش گیاهی گاهی به شکل قرینه طراحی شده‌اند (تصویر ۳).

نقوش حیوانی: از جمله نقوش حیوانی بر روی این صراحی‌ها نقش پرند است که نه به صورت مجرد، بلکه در میان تزئینات هندسی نقش شده است. در میان نقوش حیوانی طرح طاووس شاخص است که کیفیت انتزاعی در طراحی این طاووس‌ها وجود دارد. همچنین در صراحی (تصویر ۵) فرم سر اسب دورتا دور صراحی اعمال شده است.

جدول ۳- تزئینات انتزاعی محض صراحی‌های شیشه‌ای و ترسیم خطی آن.

نقش هندسی دایره‌های متناوب در قسمت میانه مخزن مشاهده می‌گردد که به خطوطی در بالا و پایین مخزن محصور شده‌اند.			ماخذ (گلدشتیان، ۱۳۸۳، ۱۵۷)	تصویر ۲	نقش انتزاعی هندسی کندوی عسل از تکرار و تناوب نقوش هندسی و غیرهندسی کنار یکدیگر ایجاد شده است.			ماخذ (Carboni, 2001 : 236)	تصویر ۱	تزئینات انتزاعی محض - نقوش هندسی
	نقوش غیر هندسی محلی در یک خط افقی روی میانه مخزن با خمیر شیشه اعمال شده است.			ماخذ (Carboni, 2001, 188)	تصویر ۴	تلفیق نقش هندسی و غیر هندسی دایره وار به صورت قرینه سر تا سر مخزن وجود دارد.			ماخذ (علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۸۳، ۱۲۱)	تصویر ۳
تزئین شماییلی - انتزاعی کتیبه نوشتاری بر روی بدنه اعمال شده است. پایین مخزن با حاشیه زنجیره‌وار و چند خط دور مخزن تزئین شده است.			ماخذ (Carboni & Whitehouse, 2001, 93)	تصویر ۶	تزئین شماییلی - انتزاعی کتیبه نوشتاری در قسمت تحتانی صراحی دیده می‌شود. قسمت میانی و فوقانی مخزن با خطوط منحنی تزئین یافته است.			ماخذ (Carboni & Whitehouse, 2001, 93)	تصویر ۵	تزئینات انتزاعی محض - نقوش نوشتاری

									(Carboni, 2001, 188)	
*	*	*	*	*	*	*	*		(گلشائین، ۱۳۸۳، ۱۳۱)	
*	*	*	*	*	*	*	*		(علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۷۳، ۱۱۷)	
*	*	*	*	*	*	*	*		(گلشائین، ۱۳۸۳، ۱۴۹)	
*	*	*	*	*	*	*	*		(علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۷۳، ۱۱۶)	
*	*	*	*	*	*	*	*		(علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۳۳، ۱۳۳)	
*	*	*	*	*	*	*	*		(علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۰۳، ۱۳۰)	
*	*	*	*	*	*	*	*		(علی اکبرزاده کرد مهنی، ۱۳۶۳، ۱۱۴)	
									(گلشائین، ۱۳۸۳، ۱۵۷)	
									(گلشائین، ۱۳۸۳، ۶۴۰)	
									(گلشائین، ۱۳۸۳، ۱۴۸۰)	
									(گلشائین، ۱۳۸۳، ۱۴۸)	
									(گلشائین، ۱۳۸۳، ۱۵۱)	
									(گلشائین، ۱۳۸۳، ۱۵۱)	
									(Carboni & Whitehouse, 2001, 93)	
									(گلشائین، ۱۳۸۳، ۱۳۵)	

				(علی اکبرزاده کرد مهیمنی، ۱۳۳۳، ۱۳۳) *															(Carboni & Whitehouse, 2001, 92)
				(علی اکبرزاده کرد مهیمنی، ۱۳۳۳، ۱۳۲) *															(Carboni, 2001, 177)
				(Ricke, 2002, 48) *															(علی اکبرزاده کرد مهیمنی، ۱۳۳۳، ۱۱۸) *
				(Ricke, 2002, 48) *															(علی اکبرزاده کرد مهیمنی، ۱۳۳۳، ۱۲۱) *
				(Carboni, 2001, 192) *															(گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۵۰) *
				(گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۴۵) *															(گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۴۶) *
				(گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۴۴) *															(گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۴۶) *
				(گلدشتاین، ۱۳۸۳، ۱۳۹) *															(Carboni, 2001, 256)

											(گلدشانی، ۱۳۹۱، ۱۳۹)												(Carboni & Whitehouse, 2001, 95)
		*		*		*		*			(گلدشانی، ۱۳۸۳، ۱۵۴)		*		*		*		*				(Carboni, 2001, 245)
		*		*		*		*			(Carboni, 2001, 192)		*		*		*		*				(Carboni, 2001, 245)
		*		*		*		*			(Carboni, 2001, 192)		*		*		*		*				(Carboni, 2001, 245)
		*		*		*		*			(گلدشانی، ۱۳۸۳، ۱۵۲)		*		*		*		*				(Carboni, 2001, 240)
													*		*		*		*				(گلدشانی، ۱۳۸۳، ۱۴۰)

نتیجه

آن است که در ۳۳ مورد بدون لبه و در ۲۲ مورد در انتهای گردن لبه در نظر گرفته شده است. در صراحی‌های دارای لبه قسمت پایینی گردن عریض‌تر از قسمت بالایی آن است و در صراحی‌های بدون لبه گاهی عکس این مطلب نیز صدق می‌کند. عناصر متغیر شامل تزئینات متنوع روی صراحی‌های شیشه‌ای می‌باشد که این تزئینات بیشتر روی بدنه اعمال شده‌اند. تزئینات بدنه عبارتند از انتزاعی و شمایل‌ی. انتزاعی به سه دسته هندسی، غیرهندسی و نوشتاری و شمایل‌ی به سه دسته حیوانی، گیاهی و انسانی تقسیم شده‌اند. از این میان در تزئینات انتزاعی، نقوش هندسی و مخصوصاً طرح کندوی عسل رایج‌تر بوده و نقوش نوشتاری شامل دعای خیر و برکت می‌باشد. همچنین نقوش غیر هندسی برای پرکردن فضای بدنه صراحی اکثراً با خمیر شیشه اعمال شده است. در تزئینات شمایل‌ی گیاهی، نقوش گل و برگ و پیچک استفاده شده که کیفیت انتزاعی در آن‌ها مشهود است.

در این مقاله تلاش شد تا صراحی‌های شیشه‌ای ایران در سده‌های ۵ و ۶ ه.ق از منظر ریخت‌شناسی و به لحاظ فرم و تزئینات مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. نتیجه مطالعات نشان می‌دهد صراحی‌های شیشه‌ای دارای عناصر ثابت بدنه و گردن و عناصر متغیر شامل تزئینات متنوع می‌باشد. بدنه خود به سه نوع اشکی، شلجمی و گوشتکوبی تقسیم می‌شود. نوع شلجمی مشتمل بر چهار دسته شلجمی ساده، کروی، زاویه‌دار و ایستاده است. فرم شلجمی دارای پایه جهت ایستایی بهتر و فرم بدنه گوشتکوبی و اشکی فاقد پایه می‌باشند. گردن و گلوگاه یکی دیگر از عناصر ثابت این صراحی‌ها است که استوانه‌ای بلند و به صورت عمودی روی بدنه قرار گرفته است که اغلب بدون تزئین بوده ولی روی گردن و در محل اتصال به بدنه نوار افزوده وجود دارد. در ۴۵ مورد از صراحی‌های مورد بررسی نوار افزوده مشاهده شد. مورد دیگر در گلوگاه، لبه‌دار و یا بدون لبه بودن قسمت بالایی

نقوش انسانی مشاهده نگردید و در چهار نمونه از آن‌ها، مخزن بدون تزیینات ساخته شده است.

همچنین در بخش جانوری نقوش پرنده و به خصوص طاووس در درون نقوش هندسی دایره وار قرار گرفته‌اند. در صراحی‌های مورد مطالعه

پی‌نوشت‌ها

1. Vladimir Propp.
2. Boris Eichenboaum.
3. Veselovskij.
4. Victor Chklovski.
5. Skaftymov.

فهرست منابع

تهران: علمی و فرهنگی.
 دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه دهخدا*، چ دوم، جلد ۱۰، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
 ریمامکاریک، ایرنا (۱۳۸۴)، *دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر*، ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگاه.
 شیشه‌گر، آرمان (۱۳۸۲)، *صنعت ساخت آبگینه در دوره سلجوقی و معرفی چند نمونه آن، موزه‌ها*، صص ۲۴-۲۹.
 علی اکبرزاده کرد مهینی، هلن (۱۳۷۳)، *شیشه مجموعه مرزبازرگان*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
 گلدشتاین، سیدنی ام (۱۳۸۷)، *کارهای شیشه*، تهران، کارنگ.
 مدرسی، فاطمه (۱۳۹۰)، *فرهنگ توصیفی نقد و نظریه‌های ادبی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
 معطفی، اسدالله (۱۳۹۳)، *سفال و شیشه شهر تاریخی گرگان (جرجان)*، تهران، فروهر.

اسکولز، رابرت (۱۳۸۳)، *درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات*، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: مرکز.
 بازورث، کلیفورد ادموند (۱۳۸۰)، *سلسله‌های تاریخ ایران، سلجوقیان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
 پارسا، سید احمد و لاله صلواتی (۱۳۸۹)، "ریخت‌شناسی حکایت‌های کلیله و دمنه نصرالله منشی"، *بوستان ادب دانشگاه شیراز*، سال دوم، دوره ۶، شماره ۴، صص ۴۷-۷۷.
 پراپ، ولادیمیر (۱۳۸۶)، *ریخت‌شناسی قصه‌های پریان*، ترجمه فریدون بدرهای، چ دوم، تهران: توس.
 پراپ، ولادیمیر (۱۳۹۷)، *ریخت‌شناسی قصه‌های پریان*، چ پنجم، تهران: توس.
 تجویدی، زهرا (۱۳۸۶)، *آشنایی با هنرهای سنتی ایران*، تهران: پیام نور.
 حق‌شناس، علی محمد و پگاه خدیش (۱۳۸۷)، "یافته‌های نو در ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی ایران"، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، دوره ۵۹، شماره ۲، صص ۲۷-۳۹.
 خدیش، پگاه (۱۳۹۱)، *ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی ایرانی*، چ دوم،

Carboni, Stefano & David Whitehouse. (2001). *Glass of the Sultans*. New York. The Metropolitan.

Carboni, Stefano. (2001). *Glass from Islamic Lands*. UK: Thames & Hudson.

Gilet, Peter. (1998). *Vladimir Propp and the Universal Folktales*, Peter Publishing, New York.

Ricke, Helmut. (2002). *Glass Art Reflecting the Centuries*. New York: Dusseldorf.

- Prokhorov, Nikita. (2013). *Ambigram of Easy /Hard*, www.peachpit.com/articles/article.aspx?p=2094681. (access 05/10/2018).
- Prokhorov, Nikita. (2018). *Ambigrams nikitaprokhorov.com/ambigrams*. (access 30/09/2018).
- URL 1: (2009). *stefanheezzen.ch/artists/l-p/my-collection/*. (access 17/12/2018).
- Shane, Daniel. (2017). What Are Ambigram Logos. www.logoorbit.com/blog/ambigram-logos-types-examples/. (access 30/09/2018).
- Vora, Sonali. (2009). *design.tutsplus.com/articles/a-clever-collection-of-40-inspiring-ambigrams--vector-3170*. (access 08/12/2018).
- Pour La science, (Vol. __, No. 323), pp. 90-95.
- Polster, Burkard. (2004). *Mathematical Ambigrams*, www.qedcat.com/articles/ambigram.pdf, pp. 1- 13.
- Prokhorov, Nikita. (2013). *Ambigrams revealed*, United States of America.
- Airey, David. (2008). *A Closer Look at Ambigram*. www.logodesignlove.com/ambigram-logos.(access 05/10/2018).
- Johnson, Joshua. (2017). *Design an Ambigram Logo with Your Name*. www.designshack.net/articles/graphics/how-to-design-an-ambigram.(access 14/08/2018).
- Langdon, John. (2012). *Louis Armstrong*. <http://www.john-langdon.net/works/angels-demons/>. (access 20/01/2019).

Morphology of the Glass Carafe of Iran in the 5th and 6th Centuries AH

Masoumeh Zamani¹, Farnoush Shamili^{2*}, Hamideh Hormati³

¹Graduate Master in Art Research, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

²²Assistant Professor, Faculty of Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

³²Assistant Professor, Faculty of Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

(Received 1 Jun 2019, Accepted 25 Sep 2019)

Seljuk Period is one of the most significant era in which the Islamic Art in Iran flourished in the fourth and fifth centuries particularly glass art. Carafe is considered as one of the most frequent glass vessels in this regard. Studying the form, structure, and the decoration of this kind of glass works can be an approach toward the study of glass art in Seljuk period. In so doing, the present study is an attempt to study the form and shape in terms of morphology that is one the prevalent contemporary approach in the area of literary criticism and of the sub-category of structuralism. Morphology is a term first used by Vladimir Propp. His emphasis was on analyzing an effect in terms of its components and believes the structure of an effect is made in terms of its constituent components and the relations of that component. In his view, the structure of each effect is a system full of hidden relations that requires to be discovered in order to comprehend the relations of it. This study is seeking to address this fundamental question that “what are the visual features of glass carafe of fourth and fifth centuries in Iran in terms of fixed (body and neck) and variable (decorations) elements. The date was then collected, categorized and analyzed. The present research is conducted upon the library studies. The methodology is descriptive-analytic. The reason of selecting this approach is an emphasis on the form rather than the content in glass arts. In Propp’s view, analyzing the form is as important as the morphology of the species. He found the recognition of the fixed and variable components important. The fixed elements are the ones that would not change while the variable ones are different and brings variety.

Results from studying fifty-five glass carafes of this era shown that the carafes are made of the fixed elements of the tank as well as the variable elements of the decora-

tions. The tank form is made into three general states of lacrimal, parabola, and meatballs. Indeed, this part of carafe has the maximum amount of decorations that can be under study into two parts of abstraction and schematic-abstraction. The former is divided into three geometric, non-geometric and written parts while the latter includes animal, herbal, and humane. In abstracted decorations, the geometric designs particularly beehive patterns are prominent while the written designs (with Kufic Calligraphy) comprises the good luck and blessing for the owner and holder of the dish. Also, non-geometric patterns are used to fill the carafe space most often with glass paste. In herbal schematic decorations, the patterns of flower, leaf and ivy are used in which the abstract quality is evident. In the animal part of the pattern, the bird scheme and especially the peacocks are into the circular geometric patterns. Not any trace from the humane patterns are seen in these carafes. The neck is also made like a thin narrow cylinder without any decoration and the neck is like an added strip sometimes with edge.

Keywords

Morphology, Glass Carafe, Seljuk Period, Form & Decoration.

*Corresponding Author: Tel: (+98-914) 4161620, Fax: (+98-413) 5419700, E-mail: f.shamili@tabriziau.ac.ir